

նութիւնը տարակուսելի են եւ անկարելի չէ որ ի՞նչ Միութիւնը որոշ բույժէ մը յետոյ մնայ չէղոք կամ նոյն իսկ՝ ուղղակի կամ անուղղակի՝ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ աջակցութիւնը։ Միեւնոյն բանը կարելի է ըսել խոսիւթոյ համար, որ առ այժմ չէղոքութիւն կը պահէ, բայց որուն էական չահերն ու ներքին հակումները վերջի վերջոյ հաւանորէն պիտի մղեն Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ դործակցելու՝ վտանգի մէջ եղող մարդկային քաղաքակրթութիւնը փրկելու համար։ Ամէն պարագայէ մէջ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ վերջնական յաղթանակը այս պատերազմին մէջ աներկայելի է։ Մենք Հայերս մէկէ աւելի խորունկ պատճառներ ունինք ոչ միայն այդ յաղթանակը մեր հողին բոլոր ուսովը բաղձալու, այլ եւ ցանկալու որ այն վարկածները դիւր վերեւ բանաձեւեցի՝ իրականանան, — մենք ունինք 65—70,000 Հայ Ֆրանսայի հողին վրայ, 150,000 Հայ Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ Փրանսական հովանաւորութեան տակ, եւ մեր ժողովուրդին ստուարադոյն վաճառքը կը գտնուի կովկասեան Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ։ Այս բոլորէն զատ, մենք յաւերժական երախտագիտութեան պարտք մը ունինք Փրանսական մշակոյթին, Փրանսական պատմութեան հանդէպ, որոնցմէ՝ նոր ժամանակներուն՝ մեր ժողովուրդը իր գրական վերածաղկման ու ազգային վերածրնութեան շարժման մէջ՝ ա՛յնքա՛ն խորապէս օգտուած է։ Մենք անվերջ երախտագիտութեան պարտք ունինք նաեւ այն մեծանուն Փրանսացի անձնաւորութեանց որ արդարատուօրէն մեր դատը պաշտպանեցին կամ մեր ստեղծարար մշակոյթին արժեքներն ի վեր հանեցին։ Այս պարականութեանց զգացումը յիմովն ունին մեր ազգակիցները որ կը բռնուին Ֆրանսայի մէջ ինչպէս եւ Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ, եւ զարկ կ'ապացուցանեն զինուորական տարիք ունեցող Փրանսաբնակ բոլոր Հայերը՝ յօժարակամ պատասխանելով զօրակոչին, ոմանք նոյն իսկ չսպասելով կոնչուելու, այլ իբր կամաւոր փութալով մասնակցել Փրանսական հայրենիքի ու քաղաքակրթութեան պաշտպանութեան։ Ահա նամակ մը,

զոր ղեռ երէկ ինծի կ'ուղղէր Լիօնի իմ սիրելի ընկերներէս մին, Դարիպ-Շահպաղեան, եւ որ, հրատարակուելու համար չգրուած, իր սրտաբախ պարզուկ արտայայտութեան մէջ ցոյց կուտայ թէ ինչքան խոր է Ֆրանսայի հովանաւոր տակ ապրող Հայերուն սէրն ու անձնուրիտութիւնը ժամ ա՛մբի հրաշք արտադրող եւ ինչպիսիքեանց շարժումը յուղացող երկրին համար։

«Իրօշի տակ կանչուած են Լիօնի հայ երիտասարդութեան մեծ մասը՝ Փրանսական հայրենիքին հանդէպ իրենց պարտքը հատուցանելու։ Մենք ու մեր դասակարգն ալ, որ կարելի է ըսել՝ Լիօնի Հայութեան ամբողջութիւնն է, արդէն տա՛ն օրուան ընթացքին արժանաւորուեցանք՝ անշուշտ մօտ օրէն կանչուելու համար։ Ուրախ եմ ըսելու որ մեր մէջ չկայ մէկը որ զգուհուծիւն յայտնէ պետութեան այս շատ արդարացի կարգադրութեան համար։ Կարծես այսօր աւելի շատ Ֆրանսացի ենք քան առաջ։ Պատճառները յայտնի են։ Տասնեւհինգ տարեկէ ի վեր այս բարեացակամ երկրին շատ մը առաւելութիւնները վայելեցինք, օգտուեցանք անոր մշակութէն եւ անոր մեղի մատուցած հացէն, որ շատ պետութիւններ մեզի մերժեցին»։

Ուրիշ Հայ մը, որ արդէն գինուր գացած է եւ 125 Հայերու հետ, ինչպէս կը զրէ, զօրադուռելի մը մէջ մարդաբնէր ընելու վերայ է, հետեւեալը կ'ըսէ իր ինծի ուղղած նամակին մէջ.

«Մեր ժողովուրդի լաւագոյն զաւակները, հիւրընկալուած ասպնջական Ֆրանսայի հողին վրայ, անոր ազատաստեղծ ժողովուրդի կողքին՝ մենք ալ մեր կարգին պատրաստ ենք մեր արեւան վերջին կաթիլը տալ, պաշտպանելով թշնամու յարձակման դէմ մեր երկրորդ հայրենիք Ֆրանսան»։

Անշուշտ, դերման ազգն ալ՝ իր գրական, գեղարուեստական, գիտական հանճարեղ շէնքերով՝ մարդկային քաղաքակրթութեան բերած է կարեւոր նպաստ մը, որմէ մեր ժողովուրդն ալ օգտուած է։ Ատիկա Ֆրանսացիք եւ Անգլիացիք ալ կ'ընդունին, եւ Պ. Չէմպլերլէյն ու Պ. Տարաթի իրենց ճառերուն մէջ որոշ

կերպով յայտարարեցին թէ այս պատերազմը իրենք կը մղեն ոչ թէ գերման ազդիւն, այլ աւերոր աշխիւն ընդհանր, ազատասիրող, բաւորութեան կտաւովարուցեան դէմ: Անուարանայի է սակայն նաեւ թէ գերման — կամ փրութեան — տարբէն է որ բոլորեալ են բիրտ ու ժիւ պաշտամունքին տեսարանները (Ամեն է որ իրաւունքը կը կազմէ) գերման սկզբունքը փոխանակ «Իրաւունքը ուժէն վեր է» Փրանսական, սկզբունքին: գերման ցեղամոլներ են որ ամբողջ աշխարհի վրայ իրենց ազդին տիրապետութիւնը տարածելու հիանադարին եւ ազդեցական երազը դարձնեցին եւ անոր իրականացման համար Երեսուն տարուան ընթացքին երկու աշխարհ պատերազմ չղթալազերծեցին մարդկութեան դիմուն: Պատերազմին, որ միշտ աղէտ մը եղած է, բայց որ ատենով զէնք քաջ էալի դէմ ասպետական կուռի բնոյթ մը ունէր՝ որ ապաշխարական քաղաքներու անդէն մարդիկ, կիներ, երախաներ, ծերեր, անփառ կը մնային, անոնք տուին հիւսիսային ու վտտողի վայրագութեան ձեւեր, որոնք մարդը ետ կը տանին մէնչեւ: Նախապատմական մարդ-զազանը, բարերար դիտութիւնը դարձուցին քանդուի, մահուան, արհաւիրքի գործիք՝ (քաղաքներու խաղաղ անդէն բնակչութեան վրայ յարձակում հրձիգ կամ պայթեցիկ ուժերերով, թունաւոր կազերով, արտասովոր միջոցներու տարափով եւն): Ու մենք Հայերս չենք կրնար մոռնալ որ եթէ ունեցանք Լէփսիուսի պէս գերման ազնիւ հայասերներ, գերման ուղեղներ եւ որ թելադրեցին 1915ի քսամեկի տեղահանութիւնները որոնց գոհ գացին մեր մէկ միլիոնէ աւելի ազգակիցները:

Այդպիսի մեծ չարիքներ մարդկութեան հասցնող գերման զեկամաքներուն եւ անոնց մտայնութեանը դէմ պայքար մղող Փրանսան այսօր մեզի կը կանապէս սերելի կը դառնայ: Ու մեր երիտասարդ հայրենակիցները, որոնք այս անգամ Փրանսական զորազույններու մէջ Փրանսացիներու հետ կողք կողքի կուտելու առիթն ունենալով՝ մեր ժողովուրդն իր լաւագոյն կողմերով Փրանսացւոց թուր խաւերուն ճանչցնելու եւ սիրցնելու ծառայութիւնը պի-

տի մատուցանեն մեր ազդին, ամենքն ալ կը զգան անուշաւ, ինչպէս իրենցմէ ոմանց նամակները ցոյց կուտան, — բայց կը ցանկայի որ բոլորն ալ աւելի խորապէս պիտակից ըլլային, — թէ մարդկային ինչ բարձր իտէալի մը համար է որ կը կուտին այս պահուս:

Այն բոլորի ուր այս տողերը կը գրեմ, ծոցին մէջ սա պատերազմի Փարիզին, ուր երկրորդ անգամ ըլլալով պատմութեան մեծագոյն զեկացանքներու թիւններն մէկուեւ մոտէն ականատես ըլլալու պատենութիւնն ունիմ եւ որ իր սովորական հանրածանօթ գուարթ, աղմկալից, յուսաւոր դէմքին կենսալորդ պիտակութեանէն տարբեր եւ աւելի խոր, աւելի վեհ զեկացանքներուն մը ունի՝ իր այժմեան ամփոփումը ու ծանրախոհ, անօպիտ ալ պայծառ, վրդովեալ բայց ինքնավստահ արտայայտութեամբ, մանաւանդ պիտակային սրտեալ, խորհրդաւոր, յսակազ փեմ դիմապիտութեամբ, եւ անհամար, անասելի աղապատանքով մը, սքանչացումով մը, երախտապիտութեամբ մըն է որ կը մտածեմ այն հարիւր հազարաւոր Փրանսացի քաջարի երիտասարդներուն եւ անոնց հետ ձեռք ձեռքի կուտող մեր ամենասիրելի զինուորներալ Հայ ազգանքներուն, որոնք իրենց կենսական գնով կը պաշտպանեն ինչ որ աշխարհի մէջ կայ ամենաթանկազին, — Ազատութեան սկզբունքը, եւ դարձ աշխարհի մէջ տարածող, մէկէ աւելի յծակիր ազգերու ազատագրման օգնական հանդիսացած Փրանսան:

Ձինուորական մասնակցութենէ զատ, Փրանսա գտնուող Հայերը պիտի ուղեն հարկաւ — եւ սկսած են — ուրիշ ձեւերով ալ՝ մեծ տազանայի այս չրմանին՝ այս երկրին ծառայութիւն մատուցանելու համար բնել ինչ որ կրնան, Փրանսական Ազգային Պաշտպանութեան դրամական նուէրները զրկելով, հիւանդանոցներու, գիտական լաբորատուարներու մէջ աշխատելով, Կրտսերական Ինքնապաշտ պատմութեան գործակցելով: Կիմանած որ մեծ ծառայուն Հայուհի մը Պ. Տաւաթէէին զրկեր է կաքեւոր գումար մը, նամակով մը ուր կը յայտնէ թէ երբ հազարաւոր Հայ երիտասարդներ կ'երթան ճակատ՝ Փրանսական, զատ

պաշտպանելու, ինք ալ կ'ուզէ նիւթական նուէրով մը մասնակցիլ այդ դատի պաշտպանութեան: Յանկալի է որ այդ աղնիւ Հայուն հին օրինակին հետեւողներ զանուխ ֆըրանսահայ ընչիւր Հայերուն եւ նոյն իսկ ուրիշ երկիրներ բնակող բայց ֆրանսան եւ անոր մշակոյթը սիրող ունեւոր Հայերու մէջ:

Ուրիշ կարեւոր պարտականութիւն մը որ ունինք կատարելու այս վայրկեանիս, ֆրանսական բնակիչներու մէջ արդէն իսկ կուտող կամ քանի մը ամսէն կուտելու համար մարդուող հայ ղինուորներուն բարոյական օգնութիւն հասցնելն է (լրացիր, դիրք եւ այլ նուէրներ զրկել) ընտանիք կամ ազգական չունեցողներուն գտնել սահմայր (marraine) որ անոնց հետ թղթակցի, անոնց հանդէպ հոգածութիւն ցոյց տայ, իսկ անոնցմէ չքաւոր եղողներուն եւ բաղման դամ ընտանիք ունեցողներուն թէ՛ բարոյական օգնութիւն եւ թէ՛ նիւթական լրացուցիչ օժանդակութիւն ընծայենք է (1): Ասոր համար, քիչ օր առաջ, Փարիզի Հայոց Եկեղեցւոյ Երիցատան մէջ, Հոգեւոր Տեսչի Փոխանորդ Տիրան վարդապետ Ներսիսյանի հրաւերով հաւաքուեցան Հայ Եկեղեցւոյ Վարչութեան, Հայ Գաղթականաց Կեդր. Յանձնաժողովի եւ Հ. Հ. Գ. Գաղթականաց Օֆիսի, Տիկնանց Միութեան Կարմիր Խաչի եւ Որբահիւսման, Կապոյտ Խաչի, Զրահական Բանակի նախկին Հայ Կամաւորներու Ընկերակցութեան, Հայ Մարտիկներու եւ

Կամաւորներու Միութեան, Հայ Բարեգործական Ը. Միութեան, Փարիզի Հայոց Աղքատախնամ Ընկերութեան եւ «Յիշէ» մասնախումբի ներկայացուցիչներ եւ կազմեցին «Փրանսական Բանակի» Հայ ղինուորներուն Օղնութեան մասնախումբը մը, որու անդամներն են Տ. Տիրան վրդ. Ներսիսյան, նախագահ, Պ. Արամ Անտոնեան, քարտուղար, Պ. Պօղոս Էմմէրեան, դանձապահ, Պ. Պ. Առաքել Զաբրեան, Զ. Վարպետեան, Ս. Տէր Թովմասեան, Ա. Զ.:

Այս մասնախումբը իր դիմումն ըրած է արդէն կառավարութեան՝ իր ծրագրերը գործադրելու արտօնութիւն ստանալու համար, եւ Անահիտի այս թիւը լրայ տեսած առեւն՝ այդ արտօնութիւնը արդէն անուշտ ստացուած եւ մասնախումբը ֆրանսահայ գաղութին իր կողմ ուղղած եւ գործել սկսած կ'ըլլայ: Մասնաժողովը լրջ ուղղող տիկիները կամ օրիորդները եւ զանազան թելադրութիւններ ընել փափաքող, նըւէրներ զրկել ցանկացող անձերը պէտք է իրենց նամակը կամ ծրարը ուղղեն նախագահ Ներսիսյան վարդապետի հասցէին, 15, rue Jean-Goujon, Paris. Բացուած հանգանակութեան դրամական նուէրներով մասնակցիլ ուղղողները պէտք է իրենց նուէրը զրկեն դանձապահին, Paul Esmérian, 10, rue Chauchat, Paris.

Ալէքսանդրէի շրջանի Հայոց արտագաղթը՝ «Այդ զանգուածային արտագաղթը, այլ լազանօրէն կարեւոր այն կորուստներովը զոր ան կրել կուտայ Հայ ժողովուրդի այդ հատուածին եւ այն բոլոր տառապանքներովը որոնց՝ փոխադրութենէն մինչեւ տեղաւորումը՝ ենթարկուեցան անոնք եւ դեռ պիտի ենթարկուին, մեծ դժբաղդութիւն մըն է անբուշտ, ինչպէս որ նոյնօրինակ եւ Լաւելի մեծ դժբաղդութիւն մըն էր Կիլիկիոյ պարպումիս ատեն աշտեղ դարերէ ի վեր պարող կամ արիւնահեղեղէն ազատած ու հոն եկած պապաստանած Հայերու միջահմուտ դաղթը դէպ ի Սուրիա եւ Լիբանան: Բայց այն դէպքերէն յետոյ որ պատերազմի ընթացքին պատահեցան, ինչպէս եւ հետեւանքով ինչ ինչ հանգամանքներու ալ՝ որ ցարդ կը տիրեն, այդ Հայերը արտագաղթը անհրաժեշտ, անխուսափելի նկատեցին, հոգեբանական խոր ու շատ

1) «Լրացուցիչ» կ'ըսեմ, որովհետեւ կատարութիւնը փրանսական բանակին մէջ կուտող հայրենագործի օտար զինուորներու ընտանիքին (կնոջ եւ զաւակներուն) կուտայ մոյն մպատար գոր կուտայ փրանսացի զինուորներու ընտանիքին. պէտք է զինուորին ընտանիքը՝ զինուորին բանակի մէջ մերկայութեամբ վկայականն ի ձեռնի՝ դիմում ընել ուր անկ է Ե. գտեացում պիտի ստանայ: Բացառիկ պարագաներու մէջ, զինուոր ցեցած Հայուն մայրը, բոյրը որ անոր հետ մէկ տամ մէջ կը բնակէին, անոր աշխատանքին շնորհիւ կ'ապրէին, երբ դիմում ընեն եւ այդ պարագաներուն մէջ գտնուելիքն ապացուցանեն, անոնք ալ կրնան մպատար ստանալ:

յարգելի պատճառներով, զոր աւելորդ է հոս յիշատակել ու բացատրել: Իմ դպրոցական ընկերս եւ վաղեմի բարեկամս Մաքսուտ Միհր-դատեանց զուր տեղ ջանացած էր Պէյրուքի Ազդակին դրկած իր յօդուածով համոզել Սան-ճաքի Հայերի թէ սխալ գործած են եւ թէ լաւագոյն բանը զոր կրնան ընել՝ չուտով իրենց տեղը դատնալն է. զինք այդ յօդուածը գրելու մղողը անուշտ սրտցաւ զգացում մըն էր եւ ազգասիրական հասկանալի մտահոգութիւն մը: Այդ զգացումը, այդ մտահոգութիւնը ամենքս ալ ունինք: Կարելի է չցաւել տեսնելով հայ տարրէ պարպուիլը պատմական վայրերու ուր մեր ցեղը հին ու նոր այնքան թանկագին յիշատակներ ունի, կարելի է որ ոեւէ Հայու արարը ճմուռած չըլլայ կարգալով լրագրաց մէջ այդ բոլոր Հայ բոյներուն լքուիլը, մանաւանդ ձ. Մուսայի Հայոց բաժանումը իրենց սիրական քարձուներէն, իրենց ապրած գիւցաղներու թատերաբեմէն: Բայց հարցը հոն է որ թէ՛զը որուն վրայ Միհրդատեանց կը հիմնէր իր յօդուածը, անհիշտ տեղեկութեանց վրայ կրթնած, սխալ կը մեկնէր այդ արտագաղթի երեւոյթը եւ սխալ եզրակացութեանց կը յանգէր, այնքան սխալ, որ Ռամկ. Աղատական Արեւը եւ Դաշնակցական Ազգալը, որ նոյն նիւթին վրայ միեւնոյն կարծիքը չէ որ սովորաբար կը յայտնեն, այդ յօդուածին հեքումը իրենց իմրադրականներուն մէջ, Թէ՛քէնանի եւ Ասլաննանի գրչով, միեւնոյն փաստերով հիմնաւորած էին: «Եթէ Ֆրանսացիք քալուին Իլիլիկալէն, կ'ըսէր ինծի Սահակ Կաթողիկոսը 1920-ի վերջերս՝ երբ Ատանա կը գոս վերջի իրեն հետ, Հայոց համար անհնար է հոս մնալ եւ ես ինքս իրենց գլուխը կ'անցնիմ Ֆրանսական դրօշակին ետեւէն դէպի Սուրիա եւ Լիբանան մեկնելու համար»: Ու Մահակ Կաթողիկոս ամենէն խոհեմ, ամենէն լրջամիտ ժողովրդապետներէն մին է: Այդպէս ալ ըրին 1923ին: Ոչ Իլիլիկոյ Հայոց արտագաղթին, ոչ ալ այս վերջին արտագաղթին, օտար կառավարութիւններ կամ դրօշն այս կամ այն հոսանքին պատկանող հայ կազմակերպութիւններն են որ թելադրած են զանգուածային մեկնումը, ինչպէս Միհրդատեանց կ'ենթադրէ: Իրենք տեղացիներն են,

որոնք որոշած են մեկնումը, եղբայրական ժողովուրդներու հողին վրայ, արդէն իսկ հոն գաղթած արեւակիցներու կողքին, աղքատ բայց ազատ ապրելու, իրր Հայ ապրելու, իրենց ազգային մշակոյթն ու կենցաղը բոլորովին անկաւանդ կերպով պահպանելու եւ զարգացնելու համար լքելով տուն ու տեղ եւ գաղթականի ցուպը ձեռք առնելով:

Իր յօդուածը գրած տեսն, Միհրդատեանց կը կարծէր թէ Սանճաքի Հայոց մէկ փոքր մասը միայն գաղթած էր եւ միւս մասը դեռ հոն էր եւ որոշած էր մնալ հոն եւ յարմարուիլ: Մինչ նոյն իսկ կցումէն տարի մը տառջ, Սանճաքի 25000 Հայու թիւնէն 8-9000ը, (անոնք որ քիչ շատ նիւթակաշ միջոցներ ունէին), մտածելով որ կցումը անփութապիւլի էր, մեկնած էին Լիբանան եւ Սուրիա: Իսկ այն բոլորէն ուր Միհրդատեանց իր յօդուածը կը գրէր, մնացեալ 15-16000 էն գրեթէ բոլորը մեկնած էին արդէն եւ Սանճաքին մէջ կը մնային 5-600 հոգի միայն: Եթէ զուրու գտնուող Հայերը Սանճաքի Հայոց թելադրութիւն մը ըրին յօդուածով կամ նախակով (եւ ես ալ մէկնեմ անոնցմէ որ այդ ձեւով թելադրութիւն ըրին), տարի մը առաջ՝ մեկնումի շարժումը սկսած Հայերէն խնդրեն էր որ չաճապարեն, քանի որ աշխատանքներ կը կատարուէին Սանճաքը գէթ իրր ինքնավար նահանգ Սուրիոյ կապուած պահելու համար եւ իմաստուն չէր այդ հարցն իր վերջնական լուծումը չգտած մեկնելը. երկրորդ՝ երբ լսուցեալ որ ձէպէլ-Մուսայի Հայերէն մաս մը կ'ուզէ ոչ գաղթել, ո՛չ ալ մնալ ու յարմարուիլ, այլ լեռները քաշուի ու կոռել, խնդրուեցաւ իրենցմէ որ այդ հերոսական բայց աղիտաբեր որոշումը մեկդի դնեն եւ քանի որ չեն ուզեր մնալ հոն, իրենց միւս Հայրենակիցներուն պէս գաղթեն Լիբանան, ու Սուրիա, ինչ որ իրենք իսկ վերջ ի վերջոյ որոշեցին եւ ըրին:

Ես զարմացայ եւ ցաւեցայ տեսնելով թէ Պ. Գարթունեան, ձէպէլ-Մուսայի Հայ երիտասարդը որ իբր Նուպարեան սան կ'ուսանի Պրիւսէի մէջ եւ որուն Նուպարեան սան ընդունուելուն համար առաջին դիմումներն ընողն էրը Եւսայի Եւաղուպեան ու իր բարեկամներն եղան, այսինքն մնալն ու յարմարուիլը անհնար

նկատող ջանքերից մեծամասնութեան ներկայացուցիչներ, թող տուած ըլլայ Ապագայ թերթին մէջ հրատարակել նամակ մը զոր ձէպէլը Սուսա մնալ որոշած էր Հայերու փոքրամիջ խումբական պատկանող իր մէկ աղջականն ուղղեր է իրեն եւ որ տկար ու պղտոր քննադատութիւն մըն է Սանճաքի Հայոց մեծամասնութեան տրւած որոշման:

Անցողիկի ըսեմ որ տարօրինակ էր նաեւ Ռ. Ա. Կուսակցութեան օրկան Ապագայ թերթի խմբագրութեան կողմէ հրատարակուիլը (անոնց ոեւէ նկատողութեան) այդպիսի նամակի մը որուն պարունակութիւնը կը հակասէր ո՛չ միայն Սանճաքի Հայոց բռնած ուղեգծին, այլ եւ Ռ. Ա. Կուսակցութեան այս առթիւ ընդգրկած ուղղութեան որուն համեմատ այդ կուսակցութեան բոլոր օրկանները իրենց համաձայնութիւնը յայտնեցին Սանճաքի Հայոց տուած որոշման: Զմոռնամ աւելցնել որ Սանճաքին մէջ մնացող այդ 500 հոգին ալ վերջին շաբաթներու լինթացիին որոշած են մեկնել եւ անձկապէս կը ինդրեն իր միջոցներ ձեռք առնուիլ որպէսզի իրենք ալ ժամ առաջ Լիբանան իրենց արեանկիցներուն քով կարենան գալ:

Այս բոլորին վրայ ծանրանալ աւելորդ է ներկայ ըրալէն: Արտասահմանի Հայոց պարտականութիւնը՝ Սանճաքէն զաղթած Հայերու հանդէպ, անոնց խրատ տալը չէ, այլ անոնց տառապանքներուն մեղմացման, անոնց արալ ու կարելի եղածին չափ հանգիստ տեղաւորման օգնելն է: Քանի մը ագնիւ Փրանսացի անձնաւորութիւններ, մասնաւորապէս Լուի Մարէն, Կիւսթավ Կոթթո, Փօլ տիւ Վէու, Լուի Ռոյլէն, զօրավար Տիւֆիէ, զՎանքապետական Գաշնակցութեանն ու զՄիջերկրականն Քոմիթէին կողմէ դիմումներ ըրին կառավարութեան, մօտ՝ Սանճաքը Սուրիոյ կապուած պահելու համար. չայոդեցան, բաց ի Քէսապի չըջանի մէկ բաժինէն, զոր կրցան իւր սուրիական հոգեամաս ընդունել տալ. յետոյ Լուի Մարէն երկուստեք իրենք ալ իրենց իրենց խոստում ստացան որ կառավարութիւնը քանհեհնիք միլիոն Փրանք պիտի յատկացնէր (որուն տասնեքերը արդէն իսկ ըիւ յետոյ զրկուեցաւ) գաղ-

թականներու փոխադրութեան, հողերու գնման, գաղթողներու տեղաւորման ծախքերուն եւ թէ անոնց ատանց ձեռակերպութեան, եւ ատանց ծախքի արագօրէն լիբանանեան կամ սուրիական քաղաքացի ճանչցուիլը պիտի կարգադրէր: Ընդրեցին նաեւ, որ քանակութեանց մէջ որոնք այն ատեն ղեռ չէին վերջացած՝ կառավարութիւնը ջանայ Քէսապի ամբողջ չըջանը Սուրիոյ կապուած պահուիլը ձեռք ձգել: Յետոյ Պ. Կոթթո եւ Պ. Տիւ Վէու, քթանջելի անձնուիրութեամբ մը, ամառուան իրենց արձակուրդը գոհելով զաջին (երկրորդ անգամ) միջիւն Պէյրութ, Հալէպ, Պապիթ, Թարթուս, Քէսապ, այդ վայրերու ամառնային ծանր տաքերուն շարժարանքին ենթարկուելով, հայ գաղթականներու տեղաւորման գործին մօտէն իրենց յարդիական թանկապէս աջակցութիւնը բերելու եւ Քէսապի հարցով ալ (որ վերջի վերջոյ քանկացուած ձեւով լուծուեցաւ) տեղւոյն վրայ դադարելու համար:

Սուրիոյ Կ. Լիբանանի Փրանսական Բարձր Բոմբիւէրն ալ, որուն հայապիտական զգացումները բնաւանկան աւանդութիւն մըն են, եւ իր գլխաւոր աշխատակիցներէն ոմանք, ազնուօրէն օգնեցին այդ դժուար հարցերուն ըստ կարելոյն զահացուցիչ կարգադրութեան եւ ղեռ ալ օգնութիւնը բերելու վրայ են, քանի որ տեղաւորումը տակաւին չէ վերջացած:

Եղան հայ գործիչներ որ Մարէնի, Կոթթոյի, Տիւ Վէուի եւ իրենց ընկերներու ջանքերուն թէ՛ Փարիզի եւ թէ՛ Սուրիոյ ու Լիբանանի մէջ աշակեցելու իրենց պարտքը կատարեցին. առ ղեռ կառավարուն վրայ են: Բայց ատիկա չէր բաւէր, Սուրիոյ եւ Լիբանանի ու մասնաւոր արտասահմանի մեծ գաղութներու Հայերը՝ ալ տեղաւորման գործին նիւթապէս ալ պէտք էր որ իրենց աջակցութեան բաժինը բերէին. առ տիկա արդէն իսկ ըրին մասամբ մեր հայրենակիցները Ամերիկայի մէջ, ուր տարի մը առաջ սկսած էր Սուրիոյ Հայոց նիւթապէս օգնելու համար Բարեգործականի եւ Ռ. Ա. Կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ բացուած մեծ հանգանակութիւնը եւ ուր այդ հանգանակութիւնը շարունակուեցաւ՝ Սանճաքի կցումէն յետոյ՝ ի նպաստ գաղթողներուն: Ատիկա ընելու վրայ են Սուրիոյ, Լիբանանի, Եգիպտոսի Հայերը:

Բարեգործականի Կեդր. Վարչութեան նախա-
ձեռնութեամբ այդ նոյն նպատակին համար
հետագայոյն մեծ հանգանակութիւն մը բաց-
ուեցաւ, որուն դեռ առաջին ցուցակը միայն
հրատարակուեցաւ, իր գլուխն ունենալով
Նուպար ընտանիքի լայն նուէրները: Փարիզի
Յառաջ օրաթերթը ժողովրդական հանգանակ-
ութիւն մը բացաւ, գովելի եռանդով
վարեց դայն եւ յումաներով կարեւոր գումար
մը գոյացուց ու գրկեց Անթիլիաս: Պատերազ-
մին պայթելովը, այդ հանգանակութիւնները
կասած կը թուին. մեծ սխալ մը կ'ըլլայ եթէ
այդ կասումը տեսական, դատնայ: Ինչ որ ար-
տասահմանի Հայերը ցարդ տուին Սան-
ճաքէն գաղթող իրենց արեւակիցներուն
համար, չափ ինչ բան է: Կ'ըմբռնեմ որ
Փրանսայի Հայերը Հիմայ է'ն առաջ պատերազ-
մին հանդէպ Փրանսահայ տարրին պարտակա-
նութեանց հետ կապ ունեցող հանգանակու-
թեանց մասնակցին, թէ եւ Փրանսաբնակ այն
ուները Հայերը որ դեռ չէին մասնակցած Սան-
ճաքէն գաղթող մեր եղբայրներուն, ու թորե-
րուն ի նպաստ բացուած հանգանակութեան,
կրնայ, ու պարտին իրենց նուէրը դրկել նաեւ
Բարեգործականի բացած հանգանակութեան
(գանձապահ L. G. Guerdan, 9, Square Alboni
Paris.): Իսկ այլ երկիրներու Հայերը այդ
հանգանակութիւնը մեծ թափով շարունակելու
են մինչեւ որ Սանճաքէն գաղթող բոլոր Հայե-
րուն տեղաւորումը լիակատարօրէն տեղի ու-
նենայ:

Մեկնողները. — Քանի մը ամիս առաջ խորին
ցաւով իմացայ վաղաժամ ու անակնկալ մահ
ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ, որ Եգիպտոսի հայ
գաղութին, եւ կարելի է ըսել՝ հայ ժողովուր-
դին, ամենէն նուրբ, զարգացած, պատուաբեր
դէմքերէն մէկն էր, դէմք՝ իր տեսակին մէջ
նոյն իսկ մէկ հատիկ, եւ որուն հետ երկար տա-
րիներէ ի վեր բարեկամական կապերով կապ-
ուած էի: Զպիտի փորձեմ այդ դէմքին մանրա-
կրկիտ նկարումն ու մեկնաբանութիւնը, քանի
որ այդ աշխատանքը Արեւ. օրաթերթին մէջ բա-
քանչելի կերպով կատարած է Մ. Կիրճեան,
որ արդէն ինձմէ շատ աւելի հինքն ու աւելի մօ-

տէն ճանցած է հանգուցեալը, գրեթէ իր ամ-
բողջ կեանքի ընթացքին անոր հետ մշտական
մտերմութեան մը յարաբերութիւններն ունեցած
ըլլալով: Պիտի միայն ի վեր հանեմ գլխաւոր
գիծերն այդ դէմքին, անոր հանդէպ իմ յար-
գանքի պարտքս կատարած ըլլալու համար:

Ձառակ Ակնցի մեծատունի մը, որ, ազգա-
սէր մեկենաս, Բարեգործականին յանձնած էր,
1914ի պատերազմէն առաջ, կարեւոր գումար
մը, որպէսզի անով Ակնայ մէջ բարենպաստակ
գործ մը հաստատուի, Գրիգոր կը սիրէր ու կը
յարգէր իր ցեղը, բայց հակառակ Միքայէլ
Կիրճեանի պէս հայ լեռուին ու գրականութեան
վարպետ մը իրեն, հայերէնի ուսուցիչ ունեցած
ըլլալուն՝ քիչ զիտէր իր մայրենի լեզուն, որով
հետեւ պատանի հասակէն իր մտքին ու սրտին
բոլոր հրաշքներուն առարկան դարձուցած էր
Փրանսերէն լեզուն ու գրականութիւնը: Իր ծը-
նողքը զինք դրկած ըլլալով Փարիզ՝ իրաւագի-
տութիւն ուսանելու, թէ եւ այդ մասնագիտու-
թիւնը չէր համապատասխաներ իր հակումնե-
րուն որ ինչպէս գրական էին, իր սուր իմացա-
կանութեան եւ ուժեղ կամքին շնորհիւ փայլուն
կերպով լրացուց այդ ճիւղի ուսմանց չըջնալ եւ
իրաւագիտութեան, վարդապետի վկայականով
դարձաւ Աղեքսանդրիա: Ունեւոր հասաւոր,
իր ապրումտին համար աշխատելու հարկա-
դրանքէն զերծ, անկիւս, թէ եւ Եգիպտոսի
Փաստաբանական Կաճառին արձանագրուած,
իր մասնագիտութիւնը երբեք չի բարկեց,
ինչպէս կը գրէ Կիրճեան: Իր Փարիզ անցու-
ցած ուսանողական տարիներու չըջնալ, ան
իր մասնագիտական, աշխատութիւններէն զատ
— որոնք իր միտքը զարգացնելու, ճոխացնե-
լու կը նպաստէին անուշտ, — մեծապէս խո-
րացուց իր ծանօթութիւնը Փրանսերէն լեզուի
եւ հին ու նոր գրականութեան, զոր ամենէն
լաւ գիտցող հայ գրահմուտներէն մին եղաւ:
Այդ գրահմուտ Փրանսաբարբառ ընտրել գրա-
գէտ մը հանդիսացաւ նաեւ: Ատեն մը Փարի-
զի Թամ օրաթերթին աշխատակցեցաւ եղիւր-
տական կեանքի զանազան երեւոյթներու մա-
սին հմտալից յողուածներով, արտասանի
բանախօսութիւններ գրական նիւթերու վրայ
(Մորէաս, Պարէս, Անաթոլ Պրանս). այս բա-

նախոսութեանց մէկ քանիսն հրատարակած է զբրեյիկի ձեւով, եւ ատոնք ներհուն ու ներքաճաշակ դրական քննադատի էջեր են:

Սարգիսեան կրնար շատ աւելի արտադրել, բայց ահա կը նախընտքէր վախել, այս բառին բարձրագոյն նշանակութեամբ, քան արտադրել: Անյազ կարդացող մըն էր. կը սրէր, ու զիտէր, զիղեցկութեան՝ իր բոլոր ձեւերով՝ ճաշակմանը նուիրել իր ժամանակին եւ ուժերուն մեծ մասը: Տեսակ մը տարվանք ունէր զբերու հանդէպ, թանկալին զբերու մանաւանդ. —յայտնի հեղինակներու կարեւոր գործերուն առաջին տպագրութիւններ, հազուադէպ հին զբեր, հեղինակին ձօնը կրող զբեր, զգրաւորեալութեան շքեղ տպագրութեամբ զգբեր: Իր մտանշադարանը նշանաւոր էր Եգիպտոսի մէջ ու թերեւ ամենէն ճոխեւընէ ու նուրբ ճաշակով կազմուածներէն մէկն էր որ Հայոց մէջ երբեք տեսնուած լլլան:

Սարգիսեան մէկն եղաւ մեր մէջ այն շատ քիչերէն, որ կարողացած ըլլան բարեկամական կապեր հաստատել մեծանուն Փրանսացի գրադէտներու հետ, զանոնք ճանչցած ըլլալով Փարիզ, ուր առեն մը կուգար զրեթէ ամէն տարի մէկ երկու ամիս անցընել, կամ իր Աղեքատորքոյ զեղեցիկ ընկալարանին մէջ Ակնի ամիբրայի մեծփայելու ընդունելութեամբ հիւրատիրելով զանոնք, երբ կուգային Եգիպտոս այցելելու կամ թանախօսութիւններ ընելու: Այսպէս, իր բարեկամները եւ հիւրերը եղած են Փիէր Պընուա, Ժիւլ Ռոմէն, Անարէ Մորուա, Ժորժ Տիւհամէլ: Գամիլ Մօջէղը եւ ինքս իրեն ճանչցողի, ու չեմ մոռցած այն քանի մը սիրուն ժամերը զոր միասին անցուցինք՝ լուսահողի Հաճան ճաշարանին մէջ՝ Կրեքնու ալ սիրելի գրական կամ այլ նիւթերու վրայ խօսակցելով: Ան օրն իսկ Սարգիսեան խոստացաւ Հարկ եղածն ընել Եգիպտոս դարձին՝ որպէսզի Մօքլէն հրաւիրուէր քանի մը քանախօսութիւն ընելու եւ խնդրեց որ այնտեղ գտնուելու միջոցին հաճէր իր տան մէջ բնակիլ, ինչ որ երկու տարի յետոյ իրականացաւ արդարեւ: Գրիգորի հօր Բարեկարգականի նուիրած գումարով, տարիներու ընթացքին տոկոսներով բազմապատկուած, գործածուեցաւ,

իմ թելադրութեամբ եւ ջերմադին համամատութեամբ Գրիգորի, որ իր հաւանութիւնը նստակով մը յայտնեց Բարեկարգականին, Երեւանի մօտ կառուցուող Նուարարաշէն գիւղաքաղաքին նոր Այն բաժինը Գրիգորի հօր ու մօր անունը կրող մշակութային հաստատութեամբ մը ճոխացնելու: Ցաւով կը յիշեմ որ այդ նոր Այն թաղամասի ծրագրին համար Փարիզի Ակնիցիներու Հայրենակցականին՝ ուրուն նախագահն էի այդ շրջանին՝ արձակած կոչին հանդէպ Սիւրուքի Ակնիցիները — բաց ի Փարիզի եւ Ռիշմընտի մեր հայրենակիցներէն — անտարբեր ու ժլատ գտնուեցան, եւ Սարգիսեան մեկնեալին նուիրատուութիւնն ու Գրիգորի խանդավառ համաձայնութիւնն է մեր ծրագրին՝ որ մեր երեսը մինչեւ աստիճան մը ճերմակ հանեց Ու Հայաստանի կառավարութեան մօտ:

ԿԱՄԱՊԵՏ ՔէՕՓՐԻԻԼԵԱՆ, որ արժէքաւոր հայ մտաւորական մը եղած է Լեւաստանի մէջ, վախճաներ է՝ այս տարուան յունիսին՝ Լիօվ քաղաքին մէջ:

Մեծան էր Պոլիս 1884ին: 1909ին Լիօվ քաղաքը հաստատուելով, տեղւոյն բազմաուստեան վարժարանէն լըջնաւարտ ելած եւ քաղաքապետութեան պաշտօնեայ անուանուած էր: 1932ին Հանգստեան կոչուած էր. 1933ին Լիօվի Համալսարանին եւ 1935ին Վարչաւայի Համալսարանին հայերէն լեզուի դասախօս նշանակուած էր:

Իր ամուսինն էր Լեւ հմուտ երաժշտադէտ Տիկլին Պրօնիլապա Վուլլիկ Քէօփրիւեան, որուն հրատարակած գործերուն կարեւորագոյնն է Ծօփէնի նուիրուած ընդարձակ հատոր մը: Ան հետաքրքրուեցաւ նաեւ հայ երաժշտութեամբ, նոյն իսկ հայ լեզուով՝ զոր սորվեցաւ իր ամուսինէն, եւ ոչ միայն հայրական մշակութի մասին յօդուածներ հրատարակեց լեհական հանդէսներու մէջ, այլ եւ հայերէն յօդուածներ զրեց Ամսիսին համար. իր միակ գաւիկն, որ աղջիկ մըն է, անունը Անահիտ դնել տուաւ:

Ինքն իսկ Կարապետ Քէօփրիւեան լեհական լրագրիւնէրու եւ հանդէսներու մէջ՝ րա-

տարակած է մեր ազգային մշակոյթին նստաբերութեամբ յոգուածները: Պատրաստած է նաեւ լեւորակներու համար հայերէն լեզուի բերանականութիւն մը, զոր տպագրութեան յանձնելէ առաջ ա՛յն աշգրտ վաւեր է: Կնոջը մահը խորտակեց իր զինքը, ինչպէս ինքն իսկ կը դիմէ ինձի այդ զոհողը գէպէն քի: յետոյ: Նոյն նամակին մէջ կը խնդրէր սակայն որ չդադրեցնեմ առաքումը Ամառիտի զոր կը գրուէի տիկին Պրոնիսլաւային՝ իր արշաւատակցի, Բարսեղի շարունակը անկից օգտուելու: Դա զրականութեան եւ արուեստի վրայ լեւ թեթեւութեամբ յոգուածներ տալու համար: Մինչեւ վերջին շունչը այդ պատուական հայր իր բոլոր կարելին ըրեր է կատարելու համար մեր ազգային մշակոյթի իր երկրորդ հայրենիքին հասարակութեան ծանօթացնելու երկիւղած աշխատանքը, ու մեռեր է ան, քարերազդաբար իրեն համար, դարձուրելի ազէտէն առաջ որ եկաւ յանկարծ խուժել իր որդեկորած հայրենիքին վրայ, այդ վեհոգի ու զօքաղը լեւ ժողովուրդի վրայ, որուն անողորմ բռնկումը մեր սիրտը խորապէս կը խոցէ, ոչ միայն որովհետեւ քաջայայտն է Քոփերնիքներ, Շոփերներ, Միցիքէլիներ արտադրող տաղանդաւոր եւ ասպետական ժողովուրդի մը նոր վերստացած ազգային ազատութեան, այլ եւ որովհետեւ նահատակումն է ժողովուրդի մը որ դարեր առաջ զրկւարաց ընդունեցաւ մեր ազտեալ Անիէն հոն զաղթած հազարաւոր հայեր, ժողովուրդի մը որուն ծոցին մէջ կան ցարդ շատեր որ լեհացած բայց հայ ցեղին պատկանելու իրենց դիտակցութիւնը պահած են եւ որուն երկրին ճիւղը այդ Այօվ քաղաքին մէջ՝ ուր եւ կը բնակէր Քէօփերի լեւան ամուլը, կը գտնուէր Անիի ճարտարապետական ոճով ԺԻ՝ դարուն կառուցուած հայ եկեղեցի մը, որ մեր ազգային արուեստին զոհարներէն մին է:

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵԱՀՄՈՒՐԱՏԵԱՆԻ մահը, զոր իմացայ քիչ օր առաջ, ազատում մը եղաւ անոր համար այն տառապալին վիճակէն ուր աւելի քան հինգ տարի է ի վեր, ծանր հիւանդութեան մը հետեւանքով, անիկա իր եր-

բեմնի էութեան մէկ ուրուականն է որ կը քաշկրտէր:

Ես զայն ճանչցած եւ սիրած եմ առաջին օրէն իսկ ուր եկաւ Փարիզ: Իրիկուն մը ուր փարիզահայ խմբակցութեան մը զրական ու զեղարուեստական մէկ հաւաքոյթին՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի վրայ բանախօսութիւն մը պիտի ընէի, նուազ Շահինը՝ որ զօյս էր՝ եւ ես տեսնեց զարմիր լեցուն երեսներով դիմուկ երիտասարդ մը, (յետոյ աւելի առնական, բայց աւելի նիւար, տոգոյն ու ջղուտ զէմք մը առաւ) որ եկաւ ինքզինքն ինձի ներկայացնել, ճանունն Շահ-Մուրատեան է, ըսաւ: Մէջի եմ, երգիչ եմ, եկեր եմ արուեստի մէջ կատարելագործուելու: Կ'ուզէ՞ որ այս իրիկուն երգ մը երգեմ:» Ձայնը՝ նոյն իսկ պարզ խօսակցութեան մէջ՝ անուշ թեմպը մը ունէր: Մերով հաւանեցանք: Երեկոյթի ընթացքին՝ ան երգեց Հայաստան երկիր դրախտավայրը: Իր երգեցողութիւնը որ լի էր կրակով, ճաշակի պակասներ կը յայտնէր զեւ. բայց ի՞նչ ժայն: Այդ հոյակապ թէնորի ժայնը զմայլանքով ծափահարեցաւ ամենքն: Զգացինք որ ապագայ մեծ երգիչ մը կար այդ նորեկին մէջ:

Զինքը ներկայացուցի Օրիորդ Մարգարիտ Բարայեանին որ եւրոպական երաժշտութեան ուսման անոր առաջին վարպետը եղաւ: Յետոյ ան մտաւ Սքոլա Քանթորում որուն տնօրէնն էր Բոնատեան Վիտալի Լիւտի, ու հուսկ ապա լաւողեցաւ ընդունուիլ Փարիզի Ալգալի Քոնսերվատորարը իբրեւ ուսանող: Իր հրաշալի ծանօթի եւ իր աշխատակրթութեան անիկա համակրութիւնը դրաւ իր նաեւ ծնունդի տիկին Վիարտոյին որ ատենով աշխարհի ամենէն մեծահռչակ երգչուհիներէն մէկը եղած էր եւ առաջ իրեն մասնաւոր դասեր կուտար առանց ու եւ վճարման: Քանի մը տարի յետոյ, Շահ-Մուրատեան շրջանաւարտ կ'ըլլէր Քոնսերվատորարէն՝ օտերայի առաջին մրցանակ եւ երգեցողութեան երկրորդ մրցանակ ստանալով, կը մտնէր Մեծ-Օփերան, ուր իր սկզբնաւորութիւնը կ'ընէր Կուռոյի դուբալոր ծոցին մէջ երգելով Ֆաուսթի գերը:

Կամքի ուժը, աշխատասիրութիւնը, իւրացման կարողութիւնը, զոր ուսանողային տարիներու ընթացքին ցոյց տուաւ այդ հայ երիտասարդը, որ Փարիզը եկած ատեն բառ մը Ֆրանսերէն չէր գիտեր ու եւրոպական եղանակով սովորեցած մասին ալ Հարեանցի ծանօթութիւն մը միայն ունէր, սքանչելի էին իրապէս եւ հայ ցեղին պատուաբեր: Պէտք է ըսել որ եթէ սկիզբները ունեցաւ չըման մը որ նեղ միջոցներով — Փարիզի Հայոց եկեղեցւոյն իր դպրապետ ստացած համեստ ամսականով միայն, — ծայրը ծայրին բերել տրիպուած էր, իր ուսանողական կեանքին վերջին տարիներուն ա՛ն՝ լիմ ինդուստրիալ՝ լայն օգնութիւնը վախճեց Աթանիկ իգնականի, Ալեքսանդր Մանթաշեանի եւ Ներսէս Խան Ներսէսեանի պէս մեծատուն Հայերու. ատկեց զատ, իր դպրապետ Փարիզի Հայոց եկեղեցւոյն, ուր իր ձայնը եւ երգեցողութիւնը հրճուանք մըն էին ունենդր հասարակութեան համար, ա՛ն կը շարունակէր ստանալ իր ամսականը, որով ունեցաւ երջանիկ ուսանողութիւն մը, որուն արժանի էր լիովին, բայց որուն նմանը թէ՛ աղքատ երիտասարդ կրցած է ունենալ:

Անիկա արգարացուց իր վրայ դրուած յոյսերը, փայլուն կերպով աւարտելով Գոնսէր-վաթուարի ընթացքը եւ Մեծ-Օփերայի տիեզերահռչակ բեմին վրայ — ուր ոչ մէկ Հայ դեռ երգած էր — չորս անգամ երգեց Պատմի դերը: Կը յիշեմ իր սկզբնաւորութեան իրիկունը: Փարիզի հայ դպրութիւն — այն ատեն շատ նուազ թաղաթիւ քան այժմ — մեծ մասամբ հոն էր: Եւս-Մուրատեան պատուով ելաւ այդ դժուար սկզբնաւորութեան տակէն. ձայնը զմայելի էր, երգեցողութիւնը, ինչ ինչ կտորներու մէջ՝ հմայիչ, այլ մասերուն մէջ՝ վախճուլ, խղճամիտ, դեռ յղկուելու կարօտ, բայց արդէն իսկ ներկայանալի. խաղացուածքը սկսնաբային էր դեռ, բայց ի յայտ կը բերէր երկար ու համբերատար աշխատանք ու ապագայ լաւագոյն դերակատարութեան մը յոյսերը կը ներշնչէր: Հասարակութիւնը ջերմօրէն ծափահարեց զինքը: Ներկայ Հայերը ուրախ էին եւ հպարտ: Փարիզեան մամուլը որ անոր Գոնսէրվաթուարի մրցմանց մէջ ունեցած յաջողու-

թեան առթիւ արդէն գովեստով խօսած էր իր մասին, խորին համալուրսութեամբ ողջունեց այդ շորեղ ձայնով ու քաղցր երգեցողութեամբ ներկ հայ արուեստագէտը, (Անախիտի մէջ այն ատեն հրատարակած եմ երկու պարագային ալ փարիզեան մամուլին մէջ երեւցած յօդուածներուն թարգմանութիւնը): Երբ ներկայացումէն յետոյ զինքը տարինք ճաշարան մը՝ բաժանի մը գինիով իր յաջողութիւնը տօնախմբելու, մեղի ըսաւ. «Երբ առաջին րոպէին ոտք դրի բեմին վրայ, գտնելով զիս այդ մեծատարած չեղի սըրաշը լեցնող խուռն բաղմութեան առջեւ, յազմունքի պահ մը ունեցայ. բայց մտքէս մեր Միշլ Սուրբ Կարապետ օգնութեան կանչեցի, եւ Մշեցուց պէս իր անունը ալ արտասանելով Սըրբ Կարապի (1), եւ իսկոյն զտայ պաղարեւոթիւնս զոր պահեցի մինչեւ վերջը, այն ատիկեան որ սրահին մէջ որոշ կը տեսնէի ինծի ծանօթ հայ դէմքերը:

Եւս-Մուրատեան կրնար մնալ Փարիզի Մեծ Օփերային մէջ, հետզհետէ աւելի կատարելագործել իր երգեցողական արուեստը, ճոխացընել իր խաղացանկը, դառնալ հայ Գարուգօ մը: Չյաջողեցաւ ատիկա ընել, որովհետեւ անխելք բարեկամներ զինքը չիացուցին շողոքորթ ծայրայեղ գովեստներով, իրեն այնպէս կարծել տուին թէ այլեւս երգի արուեստին մէջ սորվելիք չունէր. ատենցմէ մէկն էր Պ. Փաթարան (որ յետոյ անմասպառ եղաւ չեմ յիշեր ինչ պատճառով): Պատւաթի ներկայացումէն քանի մը շաբաթ ետք, օր մը Եւս-Մուրատեանին ու Փաթարանին հետ կը նախաճաշէի Ճօլի Պէրժէ-րի մօտ ճաշարանի մը մէջ, Փաթարան նորէն սկսաւ չափազանցեալ ներբողներու լիթանիան, Եւս-Մուրատեան բերանը բացաւ եւ ըսաւ սա տարօրինակ խօսքը զոր բառ առ բառ կը յիշեմ. «Մեծ Օփերային մէջ չկայ երգիչ մը որ ինձմէ աւելի զեկեղեիկ ձայն ունենայ (ասիկա ճիշդ էր) եւ ինձմէ աւելի լաւ երգէ (ասիկա ճիշդ չէր). դերասանական արուեստի եւ Ֆրանսերէնի արտասանութեան մէջ դեռ ունիմ կատարելագործուելու պէտք, բայց երգեցողու-

1) Մշեցուց Կարապիեան հնչումն է, ետք սղուած:

Թեան արուեստին մէջ այլեւս սորվելիք չունիմ»։ Արուեստի, ինչպէս եւ զբաղանութեան ու գիտութեան մէջ, մարդ մինչեւ իր մահը սորվելիք ունի, եւ ահ որ կը կարծէ թէ գերագոյն կատարելութեան հասած է, իր իսկական կատարելագործումը իր ձեռքովը կ'արգիլէ։ Շահ-Մուրատեան, չէր նկատած որ Փառաքի մէջ իր սկզբնաւորութեան առթիւ փարիզեան մամուլին մէջ երեւցած յոգուածները եթէ տողորուած էին ջերմ համակրութեամբ, վերապահումներ ու խրատներ ալ կ'արտունակէին, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ սա տողերը Գոմէտիլային որ Թատերական արուեստով միայն, յրապող մասնագիտական օրաթերթ մըն էր՝ «Երէկ իրիկուն Գ. Շահ-Մուրատեան կ'երեւար առաջին անգամ Օփերան՝ Փառաքի գերին մէջ։ Անշուշտ շատ իրոճառութիւն կարելի չէ պահանջել այս եւրոպացու թէ՛նորէն, որ թէպէտ լուրջ ուսումնասիրութիւններ բրած կը թուի, սկսնակ մըն է՝ բառին ամբողջ նշանակութեամբ։ Սակայն յաջողեցաւ շատ պաղարկանութեամբ զսպել իր յուզումը եւ զնահատել տալ այն շատ իրական յատկութիւնները որոնք չնորհիւ Գոմէտիլայութեան մէջ առաջին մրցանակ մը ստացաւ։ Այդ յատկութիւնները պիտի ընդլայնին հետզհետէ երբ ինքնալստահութիւնն ու արուեստի քաջավարժութիւնը ձեռք ձգէ աւելի մեծ չափով։ Վարժուելով Օփերայի սրահին, հետզհետէ հարկ եղած տարրութիւնը պիտի տայ իր երանդներուն, եւ անշուշտ զինքը չըլկապատող պատուական խորհրդատուներուն մէջ պիտի գտնուին իրեն ըսողներ ոյ նուազ թիւ գնացող մը երգէ։ Բայց սա անտարակուսելի է որ իր ձայնը շատ սիրուն քէմպը մը ունի, շատ համակրելի գոյն մը, եւ օտարականի թեթեւ հնչում մը՝ զոր արձան է, չի վնասեր իրեն, ընդհակառակն, եւ թէ շատ մը կտորներու մէջ ամենալաւ ճաշակի մը ապացոյցներ տուաւ։ Հասարակութիւնը զինքն ընդունեցաւ շատ բարեացակամութեամբ եւ ամենէն խրախուսել յաջողութիւնը չնորհե իրեն»։

Մտածումս անկեղծօրէն ըսի իրեն. չախոր-

ժեցաւ եւ մեր յարաբերութիւնները աշուճեաւ տեւատեն մը ցրտացան։ Բայց անոր այդ «ինքնարեցութիւնը» չուշացաւ իր փոստերի հետեւանքները երեւան հանել։ Փառաքի երրորդ ու չորրորդ ներկայացմանց, Շահ-Մուրատեան քանի մը տեսարաններու մէջ երգեցողութեան սայթաքումներ ունեցած էր եւ Մարկիթի դերը կատարող երգչուհին յոգո՛ւ մնացած ու գանգատած էր։ Ատոնք ամէն սկսնակի կրնան պատահիլ, եւ պատճառ մը չէին կրնար ըլլալ որ հեռանար Օփերայէն, եթէ ջանք ցոյց տար իր երաժշտական հմտութիւնը զօրացնելու։ Փառաքին յետոյ, Օփերային տնօրէնութիւնը իրեն առաջարկել էր ուրիշ երգախաղի մը մէջ երկրորդական դեր մը ստանձնել եւ անոր համար պատրաստուիլ։ Շահ-Մուրատեան պէտք էր կտոյած մնար այդ մեծ Տան, ուր դեռ շատ սորվելիք ունէր, ուր մտալով եւ իր մտաւոր ու երաժշտական զարգացման համար չարաչար աշխատել շարունակելով է — ինչպէս ըրած էր իր ուսանողութեան չըլնաին — որ պիտի կարենար համարի աւելի մեծ բարձունքներու։ Պէտք էր ընդունէր երկրորդական դերներ ալ որ իրեն առաջարկուած էին, յետոյ նորէն առաջնական դերեր իրեն տրուեան ապահովութիւնն ունենալով։ (ամենամեծ արուեստագէտներ, Օփերային կամ Գոմէտի Ֆրանսէզին մէջ, մերթ երկրորդական դերեր կը ստանձնեն եւ անոնք մէջ ալ իրենց տաղանդը ցոյց կուտան)։ Շահ-Մուրատեան մերժած էր իրեն առաջարկուած երկրորդական դերը սորվիլ, ինչ որ իբր արդիւնք ունեցաւ իր Օփերայէն հեռացումը, եւ անկից յետոյ անկեալ ունէր իր երգախաղ չարդեցաւ, ունէր ուրիշ երաժշտական Թատրոնի մէջ չըստիւրուեցաւ երգչու, չեղաւ ինչ որ պիտի ըլլար եթէ իր առաջին յաջողութիւնները զինքը մոլորեցուցած չըլլատին, ինչ որ եղաւ ուրիշ հայ երիտասարդ մը Արման Թօքաթեան, որ Միլանի Գոմէտիլայութեան յաջողութեան մէջ իր սկզբնաւորութիւնը աշխուժեցաւ, զարգանաւ, եւ եղաւ օփերայի մեծանուն երգիչ մը որ Նիւ Յորքի Մէթրոփօլիթըն Թատրոնին մէջ, ինչպէս եւ Նոյնիսկ Վիննապի եւ

Փրակայի դժուարահան հասարակության մօտ ամենաջերմ ընդունելություն հտաւ բաղմամբ, երգակարգերու մէջ իր իր բերդին եւ իրր զեւրասան ցոյց տուած ապաւնչով:

Բայց ատով ինչ որ Շահ-Մուրատեան իրր եւրոպական երաժշտութեան երդիչ կորոնցուց, հայ երգը չահեցաւ: Շահ-Մուրատեան ինքզինքրր նուիրեց այլեւս հայ երգին, որուն՝ Կոմիտաս վարդապետէն յետոյ եւ անոր կողքին՝ ամենէն գիւթիչ Թարգմանն ու ամենէն բաղմամբ ին տարածիչը եղաւ ամբողջ աշխարհի մէջ:

Հայ եկեղեցական երգեցողութիւնը ան արդէն Թիֆլիս, Ներսէսեան զպրոցին մէջ՝ սորված էր ուրիշ հայ մեծ վարդապետ մը, Եկմախեանէն. Ժողովրդական երգեր ալ սորված էր Եւս կամ այն երգիչէն. բայց բուն հայ երաժշտական ոճը անիկա սորվեցաւ Կոմիտաս վարդապետէն որուն աշակերտեց Փարիզի մէջ եւ որուն եղաւ անշուշտ լաւագոյն աշակերտը:

Կոմիտաս վարդապետ ոչ միայն իրր հայ երաժշտութեան ուսումնասիրող, այլ եւ իրր երգիչ անզուգական էր, բայց չունէր Շահ-Մուրատեանի սքանչելի քիմաղոր թէնօրի միակերպեան քաղցր ու հօր ծայրը. ունէր պարիքօնի թաւ, մեղմ, ճկուն, ծայն մը, որ ատենով աւելի քիչը եղած ըլլալու էր, բայց որ ծայրայեղօրէն գործածուած ըլլալով՝ թէ՛ եկեղեցական արարողութեանց եւ թէ՛ ուսուցչական գործունէութեան մէջ, քիչ մը մաշած ու խաւտած էր: Երբեմն եւրոպական օփերայի պէս կ'երգէր մեր եկեղեցական երգերը, նօթերը ճիշդ՝ հայկական ոճով, բայց երգուածքը՝ թաւերական, քիչ մը ուռուցիկ, ծայր աւելի մեծագոյն ու միանգամայն երկարաձողող քան մեղմ ու ելուէջաւոր. իր երդի լաւագոյն վայրկեանները չէին ատուի: Անմաս էր ան, երր կ'երգէր զուտ Արեւելցիի, հարադաս Հայրր նման, ինչպէս ծայնից գիւղացի մը կամ Հայաստանցի վարպետ երդիչ քահանայ մը, աւելի ալ լաւ քան ատուք, որովհետեւ ինք այդ տուճիկ ոճին աւելի գիտակցօրէն ծանօթ էր եւ կ'երգէր աւելի ուշիւր, աւելի կատարեալ, աւելի ալ յզկուած: Զայնի վերաբաւց կամ նուազիկս ելուէջներուն նուրբ կիրարկումը, կոկորդային

խաղերուն ընդող մոգութիւնը, իր մէջ կը հասնէին հայեցի գեղեցկութեան մը զապաթանկէտին: Ան խորապէս կը յուզէր՝ իր երգեցողութեամբ, կը լսցնէր: Շահ-Մուրատեան իր երգով այդ սիրտ ճմլող յուզումը չէ որ կը պատճառէր, այլ եւրոպական երգեցողութեան իր ընտելացումը չափաւոր եւ ճաշակաւոր աստիճանով մը միացնելով Կոմիտասէն սորված հարապատ հայ երաժշտական ոճին, ան իր մեծ վարպետութեամբ զեկավարուած սխրայի ծայնով՝ ուր կարծես Տարօնի ճոխ ծագիկներուն բոյնն ու թուշններուն զայցալը խտացած էին, եւ իր ջերմ, հողելից, հօր երգեցողութեամբ, կը հրճուեցնէր, կը պարծառացնէր, գեղարուեստական հեշտանքով կ'արբեցնէր ուկիդիրները:

Հայ երգը — եկեղեցականն ու Ժողովրդականը — այդ կախարդիչ երգչին շնորհիւ յաղթական պոյոյտ մ'ըրաւ — ինչպէս երբեք չէր բրած այդ ճեւղով ու չափով — Փարիզէն Պալիս ու Իթմիր, եւրոպական մէկէ աւելի երկիրներ, Ամերիկայի մէկ ծայրէն միւսը, Եդիպտոսէն, Եթովպիայէն, Պաղեստինէն ու Սուրիայէն մինչեւ Պարսկաստան ու Հնդկաստան, եւ ամէն տեղ միեւնոյցային հասարակութիւններու կողմէ գնահատուեցաւ, սիրուեցաւ, ծափահարուեցաւ, ու հայրենիքէն հեռու գտնուող պանդուխտ Հայրենի սիրտը ուրախութեամբ եւ հպարտութեամբ ուռեցուց:

Հայ արուեստի առաքեալի այդ գեղեցիկ դերը զօր կատարեց Շահ-Մուրատեան, հայ Ժողովրդի կողմէ ընդ միշտ երախտագիտութեամբ պիտի յիշուի:

Շահ-Մուրատեանի մէջ՝ չքեղ արուեստագէտին քով՝ կար եւ ազնիւ նկարագրով մարդ մը: Ատոր ապացոյցները, զոր մօտէն տեսած եմ, չառ են: Կ'ուզեմ հոս յիշատակել ատուցմ մէկ քանին: Ինք է որ վերջը դնելու համար ատուցողութեան որ վերեւ յիշուած պարագայներուն հետեւանքով իր ինծի հետ ունեցած յարաբերութեանց մէջ մտած էր, 1913ին, երբ քանի մը տարիէ ի վեր տեւող ջղային տկարութենէ մը կը տառապէի, ինքնաբերաբար խորհէր էր, Պալիս գտնուած միջոցին, Գրիգոր Զօհապէն

Թեղադրել որ իմ գրական գործունեության ջրանհեհինգամեակի տոնախմբումը կապմակերպել, ինչ որ ըստ Զօհրայի՝ կազմելով յուրեկանական մեծ յանձնաժողով մը: 1914ի պատերազմը պայթելով՝ այդ ծրագիրը ջուրն ինկաւ: Շահ-Մուրատեան, որ աղուոր նամակով մը ինձի հաղորդեց իր այդ նախաձեռնութիւնը, նորէն դարձաւ՝ ինչպէս առաջ՝ իմ ամենասիրելի բարեկամներէն մին, եւ մեր բարեկամութիւնը այլ եւս մինչեւ իր մահը մնաց անալլալ: Ան իր ազնիւ սրտով ցոյց տուաւ նաեւ իր եւ իմ երիտասարդ բարեկամ բաղիւնցի Ծօքթ. Սարգիս Սերթլեանին փոխ տալով հազար հինգ հարիւր Փրանքի դոմար մը (որ այն ատեն բաւական կարեւոր դոմար էր) որպէսզի կարենայ տպագրել առ իր Փրանսերէն գրական մէկ գործը որուն ձեռագիրը տեսած եւ խորապէս գնահատած էի. գիրքը տպուելէն ու տարածուելէն յետոյ՝ Սերթլեան մաս առ մաս անոր պիտի դարձնէր այդ դոմարը: Շահ-Մուրատեան, որ խնայաւոր մարդ էր, իր կաթիլ կաթիլ մէկդի դրած դրամէն յօժարակամ փոխ տուաւ այդ դոմարը՝ երբ իմացաւ իմ նպատաւոր կարծիքս, տաղանդաւոր հայրենակցի մը ծառայութիւն մատուցանելու համար: 1914ի պատերազմը պայթելու ատեն Սերթլեան Պոլիս կը գտնուէր. ամիսներ յետոյ Նրզնկայի մէջ նահապետեցաւ, եւ իր զիրքն ալ, զոր Ծիկիէն Հրատարակչական ծանօթ տունը՝ իմ յանձնարարութեամբս՝ հաւանած էր հրատարակել, տպագրուած ըլլալով՝ հանդերձ, հրապարակ իսկ չեղած՝ կորաւ այդ քառամասի ահեղ փոթորիկին մէջ: Շահ-Մուրատեան իր անողորմները ամէն տեղ եւ ամենուն աներկիւղ պրտացող մարդ էր, նոյն իսկ երբ անոնք հիմնովին կը տարբերէին ազգեցիկ խմբակցութեանց տեսութիւններէն: Բարդէն վարդապետ Կիւլէսէեանը (որուն Մուշի մէջ ունեցած պատական կործունէութիւնը մօտէն գիտեր ու կը գնահատէր) եւ Օրմանեան Սրբազանք՝ իր բաղմաձեւ մեծ արժանիքներով՝ հիացական բացատրութիւններով կը տարփուզէր ամէն առթիւ, նոյն իսկ այնպիսի օրերու մէջ ուր այլք գաննեք կը դատաւիտէտին անարդար ամբաստանութիւններով:

Ա. Շահ-Մուրատեան

Այս մեծարժէք Հայր ունեցաւ կեանքի վերջին շրջան մը անհունապէս տխուր: Հինգ վեց տարի առաջ, Ամերիկայէն դարձին, արդէն ան սկսած էր ցոյց տալ առաջին նշանները անդուժ հիւանդութեան մը. այդ հիւանդութիւնը շարունակեց իր մտայն ընաշընթիւնը, քայլ տալ քայլ քայլաբար իր ջղային դրութիւնն ու իր ուղեղը: Չեմ կրնար մոռնալ այն խոր յուլմունքը զոր զգացի այն օրն ուր Տարօն-Տուրուրեանի Հայրենակցականին ընդհանուր քարտուղար Պ. Տօնիկեանին հետ զացի զինք տեսնել Ալլինիս տը Եռագլի իր բնակարանին մէջ: Բաւական ատենէ ի վեր չէի հանդիպած իրեն: Ծանցցաւ զիս, եւ մանկական ուրախութեամբ մը սկսաւ աղաղակել (բառերը կիսատ արտասանելով). «Օ՛, մեղա՛ծ էիր դուն, ողջնե՛ր ես... ուրախ եմ... Ալլինի Թրիտէնին մէկ

ծալքէն կուզայիր, յանկարծ վար ինկար, մե-
նար... Յարութիւն ես առեր... Ղազարոս...
ուրա՛ս եմ: Այդ երեւակարւած մահը իր հի-
ւանդ էուծեալն մէկ ցնորքն էր: Ասա՛ղ, ինչ որ
եթէ՛ ոչ մեռած, զէթ կ'ուսմուն էր արզէն, իր
ուզեղն էր: Քիչ յետոյ, իր հին փառաւոր օրե-
րը թուցաւ յիշել, ու սկսաւ իր համբաւաւ
Հայաստանը երգել, այն Հայաստանը որով
եղեքորականացուցած էր հաղարարուր Հայեր-
բառերը չէր յիշեր, 1ա 1ա լալով երգեց ամբող-
ջը, բայց եղանակը ճիշտ չիւնց, թէեւ լիբոսելով
կ'երգէր, ու ձայնը, թէպէտ քիչ մը խնդրուկ,
տեղ տեղ իր հին օրերուն ուժն ու ջերմու-
թիւնը կը վերստանար: Վերջին անգամն էր,
կարծեմ, որ կ'երգէր:

ԺՕԻԺ փիթՕՆԷ, որ նոյնպէս քիչ օր առաջ
վախճաներ է, թէեւ Հայ Ժողովուրդի եւ Հայ
մշակույթի հետ կապ չէր պահած, հայազգի
արուեստագէտ մըն էր որ Փարիզի մէջ Հանրա-
ժանութ զէմք մը եղաւ: Թիֆլիսի փիթօէֆ յս
նի ընտանիքին կը պատկանէր, տարիներ առաջ
եկած էր Փարիզ եւ թատերական ասպարէզին
մէջ առաջնակարգ անձնաւորութիւն մը դարձած
էր իբր թատերապետ եւ իբր դերասան: Իբր
դերասան անհաւասար էր, բայց իր խառնուած-
քին յարմարող դերերու մէջ՝ շատ բնական ու
կենդանի խաղացուածք մը ի յայտ կը բերէր:
Իբր դերասանապետ, ան՝ արժանաւոր յաջորդ-
ներէն մէկ Անթուանի եւ Լիւնեէ – Փօի՛ նորա-
բեր ուժ մը դարձաւ, այդ մարդին մէջ, փրանս-
տէլլօ, Պէրնար Շօ եւ, այլ օտար մեծարժէք
բայց Ժրանսայի մէջ քիչ ծանօթ հեղինակներ իր
միջոցաւ ներկայացուցան Ֆրանսական հասա-
րակութեան. Ֆրանսացի թատերադիւններէն ալ
կը սիրէր ներկայացնել խաղերը անոնց որ ար-
դիական դրոշմ մը, մտածման եւ արուեստի
ինքնատիպ նորութիւն մը երեւալ կը բերէին:
Ան եղաւ նաեւ վարպետ բեմադրիչ մը: Իր ամուս-
նիքը, Լուսմիլլա, Լեհուհի մը, ոչ միայն անոր
կենքեր ընկերը, այլ եւ արուեստի թանկագին
գործակիցը Հանդիսացաւ իր դերասանուհիի
մեծ տաղանդով: Իր մահուան առթիւ փարիզեան
թերթերէն շատերը ներողալից տողեր նուի-
րեցին անոր յիշատակին. ահա՛ ինչ որ կը

դրէր Էտմոն Մէ Լ'ԻՕվՈի մէջ:

«Այս լուրը (փիթօէֆի մահը) խոր վիշտ
պիտի պատճառէ բոլոր անոնց—ու բազմաթիւ
են անոնք— որ հետաքրքրուցան թատերական
արուեստի քնադրութեանը, աճմանը, կատա-
րկայգործմանը՝ վերջին մեծ պատերազմի
վաղորդայինն եւ անոր հետեւող քան տարիներ
բու միջոցին: Ժօրժ փիթօէֆ եւ իր կինը,
գորովագին, զգալուն, թրթուռ, Լուսմիլլա
փիթօէֆը (որուն կ'ողողուի այսօր մեր յուզ-
ուած մտածումը), ինքզինքնին շուայեցին այն
ստեն սքանչելի այլազանութեամբ մը, եռան-
դով մը, նորաբեր յանդիւնութեամբ մը: Եւ թէ՛
Թեաքըր տեղ Առին մէջ, որուն տնօրէնութիւնը
ստանձնեց զինադադարէն անմիջապէս ետքը
(ատեն մը Զուիցերիա մտալէ եւ հոն ընտիր
դերսանաւորութեամբ մը կազմիլէ յետոյ), թէ՛
Քօմէտի տէ Շանդ լիլիէի մէջ, թէ՛ վերջերս
Մաթիւրէնի թատրոնի մէջ, Ժօրժ փիթօէֆ
եղաւ զտիւր եւ ոգեւորիչը բազմաթիւ
գործերու որոնք ունէին էական նշանակութիւն
մը եւ որակ մը (զրական եւ թատերական) եւ
որոնց մեծ մասը սուր եւ խոր հետք մը ձգած
են մերօրեայ թատերադրութեան մէջ: Պէտք
ունի՛ մ յիշեցնելու թէ մենք իրեն կը պարտինք
յայտնութիւնը (կամ մեծադուր արժէքաւորումը)
Լընօրմանի, Պէրնաք Շօի, Սփրանտէլլօի,
Անուիլի, Քլօտ Անէի, Էտմոն Ֆիլիպի եւ այն-
քան ուրիշներու: Քիչ մը անհաւասար իբր
դերասան, մերթ քիչ մը քառասյին, Հանրի
Դ.ի զգըր մարմնացնողը նորէն սակայն եղաւ
յաճախ հազուադէպ իմացականութեամբ, ըմ-
բոնողութեամբ, մարդկային սարսուռով յի
արուեստագէտ մը: Եւ երբ ձեռքը կը զնէր իրեն
յարմար դերի մը վրայ, անոր մէջ երեւալ կը
բերէր տեսակ մը շատ անձնադրոշմ հանճար»:
Քիչեր դիտէին փիթօէֆի հայ լըալլը-
ընդհանրապէս զայն ծագումով ուսու իր կարծե-
լին: Բայց մենք դիտենք որ Հայ էր եւ մեր
իրաւունքն է զիրք մերը նկատել եւ իր զէմքն
ալ զննել շարքին մէջ այն արժէքաւոր մտաւո-
րականներուն որոնք հայ արիւն կը կրէին եւ
այդ արիւնին մէջ դարերէ ի վեր կուտակուած
զեղարանեցողական ուժը օտար միջավայրերու
մէջ ապացուցած են:

Մանուկեան

Յեղիմ գեղեցկութիւնը — Հաճոյքով իմացայ փարիզեան Լը փուռնալ մեծ օրաթերթէն եւ Լ'Օթօ մարզական լրագրէն, թէ լիբանանցի Հայ երիտասարդ մը, Մանուկեան, մասնակցելով մարմնական գեղեցկութեան մրցման, լը զոր Լը Թուրքի մէջ սարքած էր «Մարմնակրթութեան Ֆրանսական Դաշնակցութիւնը», երրորդ է Հանդիսացած: Մասնակցներ են տասներմէկ Ֆրանսացի մարդիկներ եւ ութ արդերու պատկանող տասներէջրս երիտասարդներ: Իբր «գեղեցկագոյն ըմբիշ» ժիւրիին քուէով առաջին Հանդիսացած է անգլիացի Հէյտէնսթամր (138 կէտ), երկրորդ Հանդիսացեր է Ֆրանսացի Փերբէշն (134 կէտ) եւ երրորդ՝ Լիբանանցի Մանուկեանը (132 կէտ): Գիշ է մնացեր որ Մանուկեան Հանդիսանայ առաջին. ահա ինչ որ կ'դրէ Լ'Օթօ. «Լիբանանցի Մանուկեանը, որ երրորդ հռչակուեցաւ, հասարակութեան նախընտրելին էր. արդէն, երբ էն առաջ դուրս ելաւ ներկայացան մրցակիցները, դասաւորման մէջ ան առաջինը եղաւ: Բայց երբ մրցակիցները քովէ քով կեցան եւ Համեմատաբար դատուե-

ցան, իր յարաբերաբար կարճ հասակը եւ ներդաշնակութեան պակաս մը իր ձեռքերուն ու ոտքերուն մէջ՝ վեց կէտ կորսնցնել տուին իրեն:»

Հայ գեղամարմին մարդիկի մը այս յաջողութիւնը անշուշտ Ալեքսանտրէթի աղէտը չի կրնար մեղի մոռցնել տալ, ոչ ալ մեղմացնել մտահոգութիւնները զոր պատկազմը մեր մէջ կը յարուցանէ. բայց երբ տաղանդաւոր հայրենակիցներու մտաւորական արժէքը փայլեցնող իրողութիւններ մեր մամուլին մէջ կը յիշատակենք բանաւոր հրճուանքով մը, ինչո՞ւ գէթ քանի մը տող շնորհիբնք Ֆիդիլքական գեղեցկութեան միջազգային մեծ մրցման մը մէջ Հայու մը ունեցած յաջողութեան: Հին Յոյները այնքան կը պարծենային իրենց երիտասարդ մարդիկներուն մարմնին անթերի ներդաշնակութեամբ (որ եւ ներշնչողն եղաւ իրենց հրաշալի արձանագործութեան) որքան իրենց բանաստեղծներուն, արուեստագէտներուն եւ իմաստասէրներուն, մտաւոր հոյակապ արժէքով:

Մանուկեան

Նոր հրատարակութիւններ եւ գրական բաժնալէններ։—

Պիտի ուղէի այս քրոնիկին մէջ խօսելի նաեւ արտասահմանի մէջ վերջէրս երեւցած գրական հրատարակութեանց վրայ որոնց մէջ կան կարեւոր դործեր, ինչպէս Լ. Կ. Կերտանի մեծար. ժէք վէպը, Les illusions de Bertrand Bernaux Թ. ձ. Սիրուիի Միխաէլ Եփրեմեանի, կամ Հայ ժամանակակից պատմութեան շահեկան վաւեր. բաժնուղթեր ինչպէս Միսաք Խրախեանի Բալտ. Խովիտի քաղց խոնի՝ Կրդէն Կատ երկարեցաւ, Անահիտի այս թիւր ստիպում եմ վերածեալ ծառայով Հրատարակել, յաւագոյն կը նկատեմ որ, փոխանակ նոր Հրատարակութիւնները քանի մը տողով յիշատակելու՝ ինչպէս բրի վերջին թիւերու քրոնիկներու մէջ, յառաջիկայ թիւի քրոնիկին ձգեմ ալ աշխատութիւնը որպէսզի քիչ շատ մանրամասնօրէն կարեւր եւ կարծեմս յայտնել այդ դործերուն վրայ։ Նույնպէս այդ յառաջիկայ քրոնիկին կը յետաձգեմ ըսելիքս Պ. Հրաչ Զարգարեանի ձեռնարկներ Զարգարեանի գործին մէջ՝ յողումաճարքին վրայ, ուր պղտիկ քար մը կայ (թուղթէ քար) դէպի իմ պարտէզս արձակուած, ինչպէս եւ Գրական Հաւատաւանութիւն տխուրացող յողումածին վրայ գոր Ա. Անդրէասեան Ֆրէզնոյի Նոր Օրին մէջ նուիրեր է Եանուրեան բանալէճին։ Երկուքին ալ բանաձեւած քննադատութիւններն ու մեկնաբանութիւնները լիովին սխալ են։ Ռուբէն Զարգարեանի Գամբառ Հեռու է հզեր մարդու՝ խորհրդաւան մ'ըլլալէ. ան քաջ,

ազնիւ, անձնուէր, հաւատարիմ էակ մըն է, բայց եւ ոչ իսկ Հայ մեծ յեղափոխականի մը տիպարը կը ներկայացնէ, իսկ անոր հետեւն հաջող շնիկները կարելի չէ որ ներկայացնեն։ Համարեան չրջանի խաֆիշները, որոնք զոլուելի եւ մահաբեր իտեր էին եւ ոչ թէ ծիծաղելի ալ անվնաս թոթոթներ։ Գալով կենսայորդ ձով երկտասարդ համակրելի գրող Անդրէասեանին տեսութեան, որով իր ազգին դէմ հայհոյող եւ Հայ մտաւորական մեծագոյն դէմքերու մեծագոյն մասը քամահող Եանուրը զօրմահալէ մը հայածուած (՝) կը ներկայացնէ, ան ռեւէ ճշդութիւն չի պարունակեր, ոչ ալ արդարութիւն (սպիտակ կամ կարմիր)։ Կ'արժէ ասոնց վրայ արտայայտուիլ առանց հապճեպի, հանգամանօրէն, որոշ ընդլայնումներով, որովհետեւ ասոնք անձնական կամ հատուածական առօրեայ միջին նիւթեր ըլլալէ շատ հեռու, զբաղան, գեղեցիկադիտական ու նաեւ բարոյ. յաղիտական կարեւոր հարցեր կը պարունակեն ու միշտ ալ կը մնան այժմէական։

Եւ ո՞վ դիտէ, թերեւս ալ մինչեւ Անահիտի յառաջիկայ թիւը, այսինքն մինչեւ երեք — չորս ամիս, Աստուած կ'ողորմի Հսկայական աղէտի մը եզերքը գտնուող մարդկութեան եւ հրաշքով մը վերջ կը դնէ այս քստմեղի պատերազմին, որով կարող կ'ըլլանք աւելի խաղաղ մտքով դադարել այսպիսի մշակութային հարցերով։

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Փարիզ, 20 Սեպտ. 1939